

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY  
VA O'RTA MAHSUS TA'LIM  
VAZIRLIGI**

**NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI**  
**Ingliz filologiyasi kafedrasi dots Sulaymonov**  
**Mo'minjonning**

**HOFIZ XORAZMIY LIRIKASIDA QO'LLANGAN**  
**AYRIM SHE'RIY SAN'ATLAR**  
**mavzusidagi**

**ILMIY MAQOLASI**

**Namangan-2018**

Shoirlarning mahorati badiiy san'atlardan qanday foydalana olganligida ham namoyon bo'ldi. Shu sababli ularni o'rganish, tahlil qilish, qo'llanish usullarini yoritish adabiyotshunoslarining ham diqqatini tortgan. O'tmish adabiyotshunosligida "Ilmi bade" nomli alohida soha bo'lib, unda she'riy san'atlar haqida bahs yuritilgan. Ayniqsa, XV asrda Navoiy ning zamondoshi Mir Atoullloh Husayniyning "Badoye'us-sanoye" (Badiiy san'atlar) [1] asari juda mashhur edi.

Hozir mumtoz adabiyotni o'rganishga qiziqishning ortishi bilan birga badiiy san'atlarni tadqiq etishga ham jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Zero, badiiy san'atlarni puxta bilmay turib, she'riyat seyrini tushunish amri mahol.

Atoqli shoir, mashhur adabiyotshunos Maqsud Shayxzoda "G'azal mulkining sultoni"[7], akademik Alibek Rustamov "Navoiyning badiiy mahorati"[6], Yoqubjon Is'hoqovning "Navoiy poetikasi"[2] va "Klassik adabiyot poetikasidan ma'lumotlar [3] nomli turkum maqolalarida o'tmishdagi o'zbek shoirlarining badiiy mahorati zukkolik bilan tekshirilgan. Adabiyotshunos Vahob Rahmonov o'zining "She'r san'atlari"[5] nomli qo'llanmasida poetik san'atlarning nazariy va amaliy jihatlarini namunalar asosida bayon qilgan.

Zamonasining g'azalxoni Hofiz Xorazmiy ijodida ham o'nlab she'riy san'atlari qo'llangan bo'lib, bu shoirning mahorati va zo'r iste'dodidan darak beradi.

Hofiz Xorazmiy lirikasida tashbeh, tazod, lutf, iyhom, talmeh, husni ta'lil, istiora, mubolag'a, laf va nashr, tamsil, ittifoq, tajohilu orif, mutoqiba, ruju' kabi ma'naviy san'atlardan o'rinli foydalangan.

She'r san'atlari orasida eng ko'p qo'llanadigan turi tashbehdir[4]. Hofiz Xorazmiy ijodida ham tashbeh qo'llanmagan biror she'rni uchratish qiyin. Shoir yuzlab an'anaviy tashbehlardan unumli foydalanadi, o'zi ham yangi ohorli tashbehlarni yaratadi. Quyidagi baytda san'atkor yorni husn bo'stonidagi shoxchaga qiyoslab, chiroyli tashbeh yaratadi va ana shu shoxchadan murod bargi hosil bo'ladi, deb hijron kayfiyatini ta'sirli bayon qiladi.

*Husn bo 'stonida bir shoxchadur yor, vale*

*Topmadim bargi murod guli bo'stonimdin.*

[D;432]

Shoir quyidagi baytda ko'zimning qorachig'i ma'shuqa ko'chasiga suv sepib, kipriklarim supurib, yor eshigida xizmat qiladgan saqqo va farroshni uyatga qo'yadi, deydi. Oshiqning sadoqati va dard-alami mubolag'a bilan ifodalanadiki, kipriklar supuruvchi, ko'zlar suv sepuvchi bo'ladi. *Eshiginda kirpukim birla ko'zimning mardumi, Ayladi sharmanda bas saqqovu ham farroshni.* [D;503]

Shoir o'zbek xalq og'zaki ijodida keng qo'llanadigan "**Bod kelib farroshlikdan berdi nishon, abr kelib saqqolikni etti ayon**" iborasini g'oyatda ustalik bilan bayt mazmuniga singdirib yuborgan.

Shoir yorning yuzini oy va quyoshga qiyoslash an'anasidan foydalanib, oy bilan quyosh yorning yuzini ko'rish uchun ertalab va kechqurun eshigiga yakson tushadi, ya'ni botadi. Ana shu paytda har ikkisi ham mo'ralaganday bo'ladi, deb original tashbeh qo'llaydi. *Kunduzu oxshom yuzung ko'rmak uchun oyu quyosh, Eshigingga xoki rohtek ikisiyakson tushar.* [D;4211] Xalqimizda "saragini sarakka, puchagini puchakka ajratmoq" iborasi bor. Shoir quyidagi baytda ana shu iboraga ishora qiladi, yana original tashbeh ham ishlatadi. Baytda tazod san'atidan ham foydalanganligini (yomon-yaxshi, bug'doy-somon) e'tiborga olsak, shoir mahorati yanada yorqinroq ko'rinadi.

*Man yomonu o'zgalar yaxshi sulton qoshida, Xirmani umr ichra bo'ldi barcha bug'doy, biz somon.*[D;439] Hofiz Xorazmiy ko'plab an'anaviy tashbehlarni san'atkorona qo'llab, alohida g'azallar, baytlar mazmuni, badiiy qudratining yanada barkamol, ta'sirchan bo'lishiga erishgan.

Shoir tazod san'atidan ham mohirona foydalanib, chiroyli baytlar yaratganligini ko'ramiz. *Ko'zlari mastona **uyquda**, vale, Doim aningfitnasi **bedor** erur.* [D;160] Yorning ko'zlari shunchalar fitnagarki, hatto uxlayotgan, ya'ni yumuq holida ham oshiqni beqaror qiladi.

*Manga gar iltifot etmasang, ey sulton, g'arib ermas,*

*Saningyuzmingqulungboru manimyo'q o'zgasultonim.*[D;375]

Shoir zid tushunchalarni ustalik bilan qo'llab, mazmundor baytlar yaratgan. Quyidagi misolda har ikki misrada ham tazod san'ati qo'llangan bo'lib, bu qarama-

qarshi tushunchalar baytda ham tazod hosil qiladi. Ya'ni javr-vafo, shifoyi jon-xasta, jafovu javr-shifoyi jon.

*Jafovu javr qilur yoru bir vafosi yo'q,*

*Shifoyi jonduru man xastaga davosi yo 'q.* [D;317]

Hofiz Xorazmiy tazod san'atidan faqat g'azallardagina emas, boshqa janrda yaratgan she'rlarida ham unumli foydalangan.

Hofiz Xorazmiy ijodida lutf san'ti qo'llangan she'rlar ham juda ko'p. Shoir "**kosa tagida nim kosa**" qabilida misraning botiniy ma'nosini nazarda tutib, yaratgan lutflaridan tashqari, bu san'atning kuy, qo'shiq, shahar, mamlakatlar nomidan hosil qilingan turi ko'plab uchraydi.

*Ko 'zlaring qoshinda savmagil bu mushkin xolni,*

***Turk dashtibor** ekan mayli**Hindu** qilmag'il.* [D;332]

Kitobxon baytdan Turk dashtini tashlab, Hindistonga ketmagin degan ma'noni tushunadi. Baytdagi yashirin ma'no Turk dashti - yorning ko'zi, Hind esa qora xoli ekanligi lutfdir. Ayrim baytlarda kuy nomlaridan lutf yaratilganligini ko'ramiz:

*Iroq yonina qilg 'ali bas nigor ohang,*

*Muhiblaring bori rohi Hijoz o'grandi.* [D;487]

Ma'lumki, Iroq, Hijoz mamlakatlarning nomi. Yana yuqorida ta'kidlaganimizdek, shu nomda kuylar ham mavjud bo'lib, baytdan har ikki ma'noni uqish mumkin.

Quyidagi baytda harf lutfi, ya'ni kitobat san'ati qo'llangan bo'lib, shoir Yaman va yomon so'zlarining yozilishidan foydalanib, lutf yaratadi.

*Aqiq o 'xshatmoqi mushkka o'zin,*

*Ko'runmayinyaxshi, chun asli Yaman (yomon)dur.*[D;138]

Mana bu lutfdan esa shoir «boshiga yetdi» degan xalq borasidan g'oyatda ustalik bilan foydalangan.

*Eshigingniki mundog' yastanibman,*

*Boshimga oqibatyetgay adoqing.*

[D;323]

Aksariyat she'rlarida shoir iychom san'atidan ham o'rinli va unumli foydalangan.

*Muddayi hyech ko 'ra bilmadi Hofiz so 'zini,*

*Tong emas ko 'rmasa xurshidyuzini xaffosh. [D;298]*

Baytni o'qigan odam, tong otsa, xaffosh - ko'rshapalak quyoshni ko'ra olmaydi, deb tushunadi. Lekin tong so'zini ajablanish ma'nosi ham borki, ko'rshapalak, ya'ni raqib, xurshid -oshiqni ko'ra olmasa, ajablanishga o'rin yo'q, degan ma'no ham mavjud. Baytda ifodalangan ana shu botiniy ma'no iychomdir.

Quyidagi baytda "kechadur" so'zining tun, kecha va kechmoq, o'tmoq ma'nolariga e'tiborni qaratilsa, iychom hosil bo'ladi.

*Dudi ohimdin hazar qilsun, o'shul zebo nigor,*

*Kim **kechadur** kechalar zoriyu ham yo rab bila. [D;67]*

Hofiz Xorazmiy she'rlarida talmeh san'atidan ham g'oyat ustalik bilan foydalanganligini ko'ramiz. Shoir bir qancha an'anaviy talmehlardan foydalanishi bilan birga o'ziga xos talmehlar ham yaratgan. Masalan, «Xusrav va Shirin» dostonidagi qahramonlar nomidan:

*Shakkari la 'li labining sifatin qilmoqda,*

*Bo 'Imadim Hofiz, man Xusravi shirin bo'ldum. [D;364]*

Husni ta'lil she'rdagi nafis o'xshatish bo'lib, shoir bu san'atdan ham ko'p foydalangan. Quyidagi baytda ma'shuqaning qaddi-qomatini (alif), qoshini (be) harfiga o'shatib, uni «Alifbo» deb ataydi. O'zini ana shu «Alifbo»ni o'qiyotgan bola - tiflga qiyoslab, husni ta'lil yaratadi.

*Ko 'rgali ravon qadi bila qoshini Hofiz,*

*Ul tiflg'a o 'xsharkim, o'qur doim **alifbo**. [D;556]*

Sharq she'riyatida yor jamolini alifbo harflariga qiyoslash, ya'ni kitobat san'ati mavjud bo'lib, bu baytda shoir lo'nda qilib yorni alifbo degan bo'lsa ham nuqta va mimga o'xshash OG'ZI, jimga o'xshash gajaklari va boshqa a'zolarini tushunish mumkin.

Shoir quyidagi baytda ma'shuqani ko'cha eshigi oldida o'ynayotgan qizchaga qiyos qilib, husni ta'lil yaratgan. Oshiq yorni ko'rishga mushtoq, u esa oshiqni kuydirish maqsadida eshigi oldiga chiqib, yosh bolalardek o'ynaydi.

*Jon o'ynoqing oshiqqa chu ko 'rguzur o 'shul dam*

*Kim, jon biki dilbar chiqib uynar eshiginda. [D;93]*

Quyidagi baytda oshiq nigohim begonaga tushmasin, deb ko'zlarimga kipriklarimdan xor-to'siq yasadim, deyish bilan husni ta'lil yaratiladi. Odatda yor kipriklari kamon qoshlaridan otiladigan tir-o'qqa qiyos qilinar edi. U o'q oshiq qalbini yaralaydi. Bu baytda esa tamoman aksi bo'lib, oshiqning kipriklari vafodorlik uchun xizmat qilayapti. *Ul gulruxsordin o'zgaga tushmasun teyu,*

*Ko'zlarimga bog'ladim kirpuklarimdinxorni. [D;496]*

Hofiz Xorazmiyga xos bunday husni ta'lillar shoirga zamondosh ijodkorlarida uchramaydi.

Shoir she'rlarida fikrni bo'rttirib, favquloddaholatda ko'rsatish maqsadida mubolag'a san'atining turli-tuman ko'rinishlarini ishlatgan.

Quyidagi misralarda go'zalning ko'zi ham mubolag'a bilan davronning fitnachisiga aylanadi. Shoir davronda boshqa bunday fitna soluvchi yo'q deb bo'rttiradi.

*Ko 'zlaring davrinda yuz ming fitna bor,*

*Ko 'zlaringtakfitnai davron qani? [D;495]*

Yor labini uylab, oshiq ko'zidan oqqan yosh emas, balki qondur. Bu qon qirg'oqlariga to'lib oqayotgan Jayhun-Amudaryo singaridir.

*Dam-badam la'li xayoli birla ko 'zdin qon oqar, Andayinkim suvdin oqsa to 'lu Jayhun lab bila. [D;67]* Quyidagi baytda jon tanadan tashqarida yashaydi degan rivoyatga ishora qilib, yorni - jon, o'zini tanaga qiyoslaydi.

*Ne ajab bo 'lg'ay bora bilmay kelurin izdasam, Jong'a tan bormadiyu jon keldi chun tanyonina. [D;63]* She'r san'atlari orasida qiyin va murakkb turi bo'lgan laf va nashrning Hofiz Xorazmiy eng yaxshi, original namunalarini yaratgan.

*Ko 'zlarim yoshi yuzi uzra yarashgay andoq Kim, guli lola uza qatrayi boron tushkay. [D;454]* Yuqoridagi bayt butunlay original bo'lib, bu visol ayyomi bilan

bog'liqdir. Ya'ni visolga yetishgan oshiq ko'zlaridan yoshlar oqadi, bu gul - lolaga to'kilayotgan yomg'ir tomchisiga o'xshaydi.

Shoir tamsil va irsoli masal san'atlaridan ham unumli foydalangan, chiroyli fikrlar aytishga harakat qilgan. Masalan quyidagi baytdan **«Orzuga ayb yo'q»** maqoli shoir zamonida ham aynan hozirgidek qo'llanilganini bilib olamiz.

*Bu masal mashhur erurkim, «Orzuga ayb yo'q». Ne ajab sandin tama' tutsam biror bo'si kanor.* [D;241] **«Sut bilan kirgan jon bilan chiqadi»** maqoli ishqqa bog'lanadiki, asli bu odamzod xulqi atvori bilan bog'liq holda ishlatilar edi. Shoir yor ishqiga menga sut bilan kirgan deydi. *Ko'nguldin bir nafas chiqmadi dardi, Magarkim ichmisham ishqiga bila shir.* [D;246] Bir g'azaldan olingan quyidagi ikki baytda ham maqol keltirilgan. Birinchi baytda, **«Osmonga tosh otsang, boshingga tushadi»** yoki **«Osmonga tupursang, yuzingga tushadi»** maqoli, ikkinchi baytda **«Oshga chivin-pashsha tushsa, ko'ngilni ozdiradi»** maqoli keltiriladi. *Bu oshiqlarg'a rahm aylab kel, ey jon, ezgulik qilkim,*

***Ne turli tosh tashlasang tushar ul oqibat boshg'a***

*Ziyon qilmas raqiblarning yurumaki sening birla, Valekin ko'ngul ozdurur chibin tushar esa oshg'a* [D;74] Mazkur baytlarning bir g'azaldan olingani xarakterlidir. Bu o'rinda Mavlono Lutfiyning irsoli masal san'ati asosida yaratgan g'azalini eslash kifoya.

Xulosa qilib aytganda, Hofiz Xorazmiy o'z she'rlarida mumtoz adabiyotimizda qo'llangan o'nlab badiiy san'atlardan unumli va o'rinli foydalangan holda ijodkorlik mahoratini namoyon qila olgan. Uning badiiy jihatdan barkamol asarlari Alisher Navoiyga qadar bo'lgan o'zbek mumtoz adabiyotining darajasini belgilashda salmoqli meros sifatida katta ahamiyat kasb etadi.

## Adabiyotlar

1. Атоулло^ Хусайний. Бадоеъус-саноеъ. А. Рустамов.тар.-Т., 1981.
2. Истоков Ё. Навоий поэтикаси.-Т., 1983.

3. Исхрқов Е. Классик адабиёт поэтикасидан маълумотлар. Узбек тили ва адабиёти. // 1970. N 1- 3, N 4, N 5, N 6. 1971. N 1, N 3, N 4, N 6. 1972. N 1, N 2, N 4. 1973. N 3.
4. Исходов Ё. Ташбех,. Узбек тили ва адабиёти. 1970.N 4,81 85-6.
5. Рахмонов В. Шеър санъатлари. -Ленинобод, 1972.
6. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. -Т., 1979.
7. Шайхзода М. Сайланма. IV том. -Т., 1972.